

Прва књига

Предговор

I

Пре 1901. године посматрао сам критички политичке догађаје у Србији, без видног учешћа у политици. По природи и традицијама упућен сам респектовању демократских, радикалних начела и симпатисао сам људима, који су у идеалној борби, противу реакције и назадњаштва у нас, животима својим плаћали своја убеђења. Фазе кроз које је пролазила Радикална странка, од свог постанка до 1901, већ су јасно обележавале две категорије људи у њој. Једне који су искрено, идеално и предано желели радикализмом, прогрес и преображај наше Отаџбине, и другу групу која је почела окупљати у радикалне редове људе без морала, спреме и скрупула, да се само већинама осигурају услови радикалским владавинама. Са својим друговима, са којима сам узимао видно учешће, као политичар и народни посланик, у земљи, припадао сам првој категорији људи.

Догађаји су се брзо развијали. Идеални, интелектуални и искрени људи, у групи старијих радикала су се повлачили са позорнице, уступајући места котеријама у Радикалној странци. Нас неколицина, устајали смо у клубовима, на конференцијама, у приватним састанцима, против деспотије, нетолеранције и буљубашизма у странци, и то би довело, еволуцијом, до препорођаја и даљег фракционисања, да нису велики догађаји настали од 1912. године.

Био сам са старијом генерацијом у кабинету г. Пашића, два пута министар привреде¹. Оба сам пута ушао као члан већ добро по-

¹ Коста Стојановић, био је осам пута министар: 17. априла 1906. – 30. маја 1907, 30. маја 1907. – 30. марта 1908, 30. марта 1908. – 7. јула 1908, сва три пута са Пашићем, у трећем кабинету сем мин. нар. привреде, затупао је и мин. грађевина; 30. авг. 1912. – 18. авг. 1913 (дао оставку) опет са Пашићем и опет мин. нар. привреде. Пети пут био је влади Љубе Давидовића, 16. окт. 1919. – 19. феб. 1920, министар пољопривреде и вода; потом

знате критичке и некотеријске, мање групе. Чињене су ми, као и неким млађим члановима из моје групе, огромне сметње у Министарству, што је изазвало моју оставку августа 1913, мотивисану разлозима нетолеранције. У својој сам оставци наговестио да више, са тим и таквим људима, нити могу, нити желим, бити ни на каквом послу.

Тешке прилике у којима се земља налазила од 1911, нагнале су ме да се два пута примим мисије, умољен од г. Пашића², за трговинску конвенцију са Грчком и за одлазак у Рим. Није овде место излагати све тешкоће, које сам имао савлађивати и на овом послу, од стране г. Пашића и његових људи, али ме је и то уверило, да је намера тих људи, употребљавајући нас, не зато да нешто допринесемо нашим радом земљи, већ да се лично компромитујемо. Нису доживели оно што су очекивали, али кад се буде сазнало шта смо урадили и поред огромних непријатности од стране невоспитаних типова, видеће се како су по скупу цену наших нерава, други долазили до успеха.

*

Слом Србије, посматрам као социјални појав, водећи рачуна о свим елементима који су га изазвали. Немајући више опортунистичких скрупула, једном ослобођен уских захтева неразвијеног партијског живота у нас, по примеру Декарта, да се до истине дође, ако се и човек опрости свих заблуда и илузија, ценећи људе, установе, сталеже по њиховим делима и догађајима. Заблуде као истине, силе су социјалне, али наћи шта је резултат заблуда, шта истина у овако великој појави, као што је слом наше земље, није ни лак, ни благодаран посао. Гледајући истини у очи, човек може код многих да изазове непријатна осећања, или из повређених им сујета, или због разголићених истина. Критици јесте и остаје за навек дужност, да врши анализе и да прави синтезе, са једним задатком, да истину нађе. Расправу предаћу јавности после рата, из разлога што се у току

у владама СХС: др М. Веснића, 17. маја 1920 – 18. авг. 1920, министар финансија, што је био и у следећој Веснићевој влади, 18. авг. 1920. – 1. јан. 1921. Осми и последњи пут, био је мин. финансија у Пашићевој влади, свега два дана, јер је трећег дана умро, 1. јан. 1921. – 3. јан. 1921.

² Пашић Никола, шеф Радикалне странке до смрти 10. дец. 1926, председник српских и СХС влада. Најпознатији и најпризнатији српски државник, што му није сметало да од бугарске владе Сукнарова тражи помоћ у оружју, да упадне са Црногорцима, војводе Пеке Дапчевића, у Србију, 1883, и сруши режим краља Милана.

Европског рата, не сме све казати, јер и тачне опсервације могу да буду од штете, пошто се јавно мишљење вештачки одржава, прикривањем многих правих истина. Ако се, пак, жели да се грешке мање чине у будућности, не сме се, навиком предавања забраву, предати, не сме се десити и са нашим сломом, оно што се већ толико пута у нас дешавало.

Оволико сам сматрао за нужно у Предговору рећи, јер знам, да би ми се, без горњих ограда, пребацивало од стране људи посвећених у послове, да критикујем ствари, које сам, као активни политичар, могао поправљати.

К. Стојановић

Пролог

I

(Прецртано: Спавајте вечним сном, милиони анонимних бораца, чији су гробови посејани по бојним пољима, путевима, гудурама и морима. Ваше огромне жртве, потреси ваших породица, огромни губици народа и данашњих генерација, за прогрес људски, неће дати ништа. Људске страсти, мегаломанија, сујета, грубост, надувеност, охолост, престиж, хегемонија, доминација супротности са економским интересима народа и држава, довели су до слома, каквог у историји није било. Тражене су паролe за оправдање напада и одбране, набачене су, узајмано, клевете и увреде, говорило се о светим принципима и идеалима, с обе ратујуће стране, а резултат свега био је велики одлив тековина културе, употреба методске науке, вештине, вере и традиције за истребљење људи и данашњег поколења – створен је велики материјални и морални дефицит у људском прогресу. Нису страхоте овога рата, могле убити заблуде, дефекте и недостатке људске психе – све ће по старом ићи, и после ове светске конфлаграције³. Из овог страшног судара, увећаће се дефекти људске душе, нарашће амбиције народа, и побеђених, као и победилаца. И страшни јазови међу народима Европе, неће се покушати да се уравњају, већ ће их време прокопати и довешће их пред стварне, нерешене и несвршене проблеме овога рата, са усавршенијим средствима науке за будући конфликт и проблеме људства. Народи ће се опет сударити... Дужност, страх, непросвећеност, неорганизованост, илузије, сугестије, повешће гомиле на кланице за старе идеале под новим називом, и тако ће ток историјског процеса продужити новим фразама, да обележи појаве сличне или интензивније од страшних догађаја садашности.).

³ Општи пожар (објашњење мање познатих речи налази се на крају књиге).

II

Европски покољ има сличности са сударима у прошлости, али не и по интензивности. Покушај поплаве Европе под Даријем и Ксерксом; борба између Рима и Картаге; сеоба народа и прелаз из паганизма у хришћанство; крсташки ратови, реформација, Француска револуција – појаве су које се са крвавим ратовима 1914, 15. и 16, могу да упореде. Ако се потраже узроци свих поменутих појава, слабо ће се наћи, ма где, да су економски мотиви били разлози за покрете. У сеоби народа, у покрету аморфних азијских легија, можда су економски узроци, вегетативне потребе импулсирале покрет, али је Атила одмах и брзо дао покрету обележје жеље за светском доминацијом. Главни поводи сударима су нивојске разлике: расне, менталитета, културе, а главна је тежња – доминација.

Грчка је у локалном патриотизму, варошким управама, промету и утакмици трговачкој, уметничкој, интелектуалној, доминирала обалама Средоземног мора и била ривал јаким државама у Азији. Ривалство грчко, уз долажење и јављање на позорници Рима, оцртавало је јасно свршетак Картаге и њене превласти на мору. Отуда судар две расе, два менталитета. У великој Римској империји, у земљи реда и законитости, побуне против режима су у тражењу спаса у религији љубави, праштања и трпљења робова, варвара, грле науку Назарећана и Рим је званично усваја, јер она по пространству и дубини својих великих моралних аксиома, одговара духовној одећи своје простране империје. На место респекта буна и закона, чиме се нормира поредак у римској држави, долази аскетизам и догме, секте, катехизам. У овом хаосу сударају се два света: паганизам и хришћанство. Љубав као идеологија нове вере, изазива сукобе и покоље, каквих није било никада у свету. Сви ратови до Француске револуције, типа су религиозне нетолеранције, па и две велике револуције, енглеска и француска, траже у религиозној еманципацији мотиве и оправдања за своје подвиге. Пуританизам и слободни мислиоци, у ствари, су религиозне секте. Што се у овим покретима мењају и друштвени поретци што се са једног стања прелази у друго, грађанског живота, процеси су који би се збили и да није било горњих трвења, која су долазила из веровања у заблуде, као у истине.

(Прецртано: Шта изазива данашњи сукоб? Жеља Немачке за стварном доминацијом. Она је владала пијацама Европе. Почела је освајати својом хиперпродукцијом, у науци, у вештинама, као и у производњи, духовима у Европи и свету. Оправдано или не, факт је постојао. Тежња да створи и завлада и провинцијама у којима је слобода уносила своје продукте, денатурисала је кроз 50 година душу, нарав и особине немачког народа. Тежња за доминацијом направила га је не-

сноним мегаломаном. Уображење начинило га је секташким борцем, који гине на фронту, као у религиозном лудилу. Из унапред стављених тешких изгледа доминације, вештачки му је створен менталитет, који се не поклапа са менталитетом осталих народа у Европи. Ова разлика у менталитету довела је до сукоба, спречавала да Немачка, јака и спремна, не оствари своје успехе, што је довело и до истребљења у овом рату. Тачно је да су очајничкије борбе међу сектама у једној религији, но између две посве стране религије. Европа која је, стога, пре рата, представљала прогрес, напредак, културу, која је, у ствари, по раси, по традицијама, по вери, по идеалима науке и вештине, била једно цело хомогено средство – у ствари је, по разлици менталитета, била једна велика хетерогеност. Из ове разлике у менталитету и тежњама, једних да се дође до рата и других да се ратом извојује слобода, дошло је до слома културе, морала, покоља и недела.

Моралне силе крећу све у друштву. Глад, болештина, немаштина, и слично, никада не могу те страхоте провоцирати, колико амбиција, мржња међу народима, разлика у идеалима. Устреме се најближи народи једни на друге, ако се доведе у питање чисти поноси, цењења, подцењивање идеала једног народа, света, расе, ти ће идеали бити они који провоцирају најкрвавије ратове. Ако се по овоме, потражи смисао људског прогреса, тешко га је одредити. Сваки народ, свако доба, свака раса има идеале, који одговарају његовој развијености и дотичном времену. Што се једна средина над другом издигне у правим истинама и заблудама, то више промена и више повода буде за сударе. У вечним променама задатка народа, држава и друштва, разлози су за вечне сукобе, слабије и јаче).

III

Много се писало о особинама германске расе и њеном менталитету. Закључак је неких француских научара овај:

„Развиће Немаца има два аспекта: прогресивно развиће и материјално регресивно, спиритуално и морално. Као што је у природи гигантизам права болест, која се јавља код индивидуа, као и код раса, и група вишег реда, тако је и љубав према колосалном у Немаца, мегаломанија, облик гигантизма, који их доводи до шизме о завлађивању светом. То их доводи до појмаова да су изабрани народ божји.“ (Marcellin Boule, *Les Allemands et la science*, стр. 40-43)

„Код народа се атрофија шири од мисли, вештине, индустрије, до војничке силе, која се као најгрубља особина, најдуже чува“ (E. Quinet) По овоме, „немачка култура, жртва еклузивне специјализације, мора пропасти, услед моралне атрофије и материјалне преразвијености.“ (н. д. стр. 229)

„Геније сваке расе једна је константа и по њој се моделирају све форме националне активности. Организација није средство, већ, код Германа, циљ. И у васпитању, и у настави у Немачкој се и не види метод слободе, већ ропске послушности.“ (н. д., стр. 280) Немци науку, научне методе хоће да вежу за супериорност своје расе, што је код свију других, заједничка својина целог човечанства.

Карактеристичне особине немачке књижевности и науке јесу мистицизам и прагматичност. Грамзивост за богаћењем и експлоатацијом у Немаца, развила је методе за организацију научног рада, што нема везе са способношћу открића. У немачком духу нема финеса већ геометрије, што Паскал разликује међу духовима продуктивним и проналазачким и практичним. Они су по оцени свога Гетеа „спремни за детаље, а бедни за целину“.

Немачка је филозофија, наука и уметност новијег времена, избацила масу апсурда. „Егоизам је суштина племените душе“, вели Нице. Лампрехт говори и пише о германском богу, који се јавља као бог силе и освете. Избацујући апсурде, сличне онима Николе Киса, из 15. века, да је максимум једнак минимуму, они долазе на горње наведене афоризме, а јаки логичари и дедуктивни по природи, терају у најапсурдније теорије, моралне, економске, историјске, и т.д. Апсурди су везани за највеће немачке научаре. Момзен тврди да Галија нема смисла да постоји, да су Словени нижа раса, а за њега, Французи лепо кажу, да у грђењу Катона и глорификовању Цезара, виде упућивање Немачке на уништење Француске. У дедукцијама су дотерали до Шлегелове и Фихтеове спекулативне физике, апсурдног динамизма и природне филозофије, која је устала против експеримената. Ови су правци од науке, филозофије и вештине направили државне органе. Све је ово утицало на мегаломанију, и оглас рата од стране Немачке целоме свету. Свет у Немачкој верује да Германија није продукт природне еволуције, већ је произашла из новог спонтаног открића, универзалног духа у души германског народа. (У овом смислу, „немачки цар је божји инструмент“ – Јакоб Шмит, *Annals prussiens*, стр. 383)

Не поричући велики значај Немачке за општи прогрес, не можемо после горњих навода, не завршити ово самим Гетеом. Велики Немац писао је своме пријатељу Екерману о Немцима: „Требаће још неколико векова да у наше компатриоте уђе доста душе и више културе, да се о нама може рећи, да је време одавно прошло, кад су они били варвари“. Ово време још није наступило, што и сами признају. Уосталом, овако о њима мисли, без мало, цео свет.

Коста Стојановић

Критика Министарства спољних послова и српске дипломатије

I

Светска дипломатија је врло рђаво прошла у Европском рату. Немачка, као и савезничка дипломатија, рачунала је са рђавим подацима. Енглеска је изненађена за Немачку и поред свег савршенства њеног методског и шпијунског апарата за информисање. Савезници су, пак, тако олако примили догађаје, да је најважније политичаре Европски рат затекао на путу и по бањама. Изгледа да су посланства на страни, више обележје да се од њих свака тајна служба прикрије, но да ови буду у стању да нешто дознају. Бизмаркови су мемоари пуни анегдота о недостацима старе дипломатије, али ни најновија, није далеко од свих тих недостатака. Журналистика која се увек читала између редова, дала је више открића, но рапорти поверљивих и надлежних лица. Знање о спреми војној, економској и финансијској појединих држава, било је бедно. Стручни економисти и финансијери, говорили су о трајању Европског рата, као деца. Очекивања од блокаде требало је на крају истог месеца да убије Немачку. О значају муниције нико није имао појма. Све је рађено површно. Догађаји су изненадили свачија очекивања, све су прогнозе пропале и човек се није смео упуштати у ничија дубља предвиђања.

Публикована дипломатска акта, сведоци су беде светске дипломатије. Нити је био информисан онај који је нападао, нити они који су нападнути. Нису се добро познавали ни савезници међу собом, а још мање је било познанство између непријатеља.

Кад је овако стајало са информацијама великих сила, посве је разумљива сва штурост у малих народа.

II

Министарства и наши конзули на страни, последњих година, спали су на особље, више или ниже, посве недорасло повереном им послу. Информације из тих надлештава су и непотпуне и нетачне, те је оријентација на основу тих података, била неправилна, па чак и штетна по земаљске интересе.

Људи од каријере, обично недовољних средстава, мале опште спреме, никаквог гласа и ауторитета, одржавали су везе са круговима, који су им давали оне информације, које су се и из новина могле добити. Званично општење са министрима спољних послова у иностранству, и са посланицима и амбасадорима пријатељских и индиферентних држава, давало им је мало елемената да се оријентишу у променама што су се збивале. Круг познанстава, ван званичног општења, обично је био готово никакав.

Смешна је била наша информативна служба. Било је наших министара на страни, који су, само по добивеним налозима из Београда, тражили обавештења и саопштавали их или без коментара, или са бизарним личним рефлексима, које су, иначе збуњеној, нашој влади, само забуну изазивали.

Са званичних пријема, по читању новина, из разговора са опскурним личностима, са којима их је слепи случај доводио у везу, писали су велике рапорте, излагали своја лична гледишта, што се све далеко разликовало од правог стања ствари.

Бедне су наше књиге дипломатских докумената о раду до у очи Европског рата, чак и после допуњавања докумената кад су се догађаји развијали. Преписка о раду за време арбитраже, која је имала бити 1913, у Петрограду, о Албанији, рату са Италијом, Грчком, Румунском и Бугарском. Кад се све то, једног дана буде публиковало, изнеће сву беду и нашу сиротињу.

Било је светлих примера у дипломатији, али су такви типови посве усамљени и ретки у периодима од више деценија. За балканске ствари имали смо јаке људе. Пропаганда у Македонији дала је извезбане људе, који су потом, посве дефектни типови били, кад су почели у Европи, по методама добрим за Турску, да јављају. Назови европејци наши, већим делом, тражили су у своје личном реномеу, услове свога доброга рада.

Треба бити искрен, ни централа није била боља. Из централе је давана директива за све. Немајући критеријума за сразмеру, Србија је из улоге велике силе, спадала на вазалну државу у тражењу и мољењу, које је често из невештине, добијало облике категоричких захте-

ва. Не водећи рачуна о нашем значају, ни међу државама на Балкану, а још мање међу државама у Европи, централа је дириговала послове балканским методама – европски, а ово се кроз несавршени и јадни апарат у Европи, одазивало у већини случајева, комично. Отуда имамо аномалију, да су се наши посланици на страни, свађали са тамошњим министрима спољних послова, или дошли до затегнутих односа, готову свуда: у Петрограду, Паризу, Лондону и Риму.

Све се у нашој земљи преувеличавало. Свему се давао значај кроз увеличавајуће наочаре. Наш национални проблем, наши војни успеси, наша морална и интелектуална развијеност, наши напори и веровања у нашу велику улогу у Европском рату, начинило је од њих свуда Дон Кихоте, а у спољној политици нескромне мегаломане. Резултат је свега тога била индиферентност код савезника, и непријатељство чак и код неутралних држава, у нашој околини.

Појачавање слабих апарата нашег Министарства спољних послова, разним комисијама за пропаганду, направило је од нас, на страни, несавесне људе. У пропаганду су улазили или слаби политичари или никакви стручњаци, без икаквог политичког смисла, за суптилна и тешка питања, каква су годинама наша била. Ове комисије, чија је суштина истоветна са синекурама, покупиле су све оне, што је по положајима својим, требало умети и знати да се бави питањима пропаганде.

Дијалектика, аргументи, дискусије, чиме се имала односити победа над нашим непријатељима у иностранству, дата је људима мутавим, тупавим, везаним и збуњеним. Такве су комисије месецима и годинама, за време целог Европског рата, остајале на страни, и њихов се рад свео на уздизање г. Пашића и глорификовање људи, који су их у комисијама држали. Штампане су брошуре, које су обично читали само они који су их писали, држала су се предавања на која су долазили људи из куртоазије. Задобијали су се у иностранству по неки од озбиљних и идеалних личности, али сва пропаганда на овај начин, остајала је без трајног и интензивног ефекта, на велике масе и утицајне кругове.

У борби наших на страни, пре Европског рата, однели су Бугари победу над нама. Цео је свет био уверен да смо ми погазили уговор из 1912, и да смо са Грцима, отели Бугарима, Македонију. У Европском рату савезници су нас слушали, али њихово ћутање био је знак да их нисмо убедили о нашим правима, и тек ће се у ликвидацији рата имати да види ефекат нашег рада у иностранству, званичног и незваничног.